

ULRIH BEK

RIZIČNO
DRUŠTVO

• Filip Višnjić •

Prvi odeljak

O logici raspodele dobara i raspodele rizika

U razvijenoj moderni društvenu proizvodnju *dobara* sistematski prati društvena proizvodnja *rizika*. Shodno tome se problemi i konflikti koji se odnose na raspodelu u društvu oskudice preklapaju sa problemima i konfliktima koji nastaju iz proizvodnje, definicije i raspodele naučnotehnički proizvedenih rizika.

Ova promena logike raspodele dobara u društvu oskudice u logiku raspodele rizika u razvijenoj moderni istorijski je vezana (bar) za dva uslova.

Prvo, ona se odvija – kao što se to danas može spoznati – tamo i u onoj meri u kojoj *stvarna materijalna beda* može objektivno da se smanji i društveno izoluje, kako dosegnutim nivoom ljudske i tehnološke produktivnosti, tako i pravnim zaštitama i uredbama socijalne države. Drugo, ova kategorijalna promena istovremeno je zavisna od činjenice da se u toku eksponencijalno rastućih proizvodnih snaga u procesu modernizacije oslobađaju rizici i potencijali samougrožavanja u do sada nepoznatim razmerama.*

* *Modernizacija* znači talase tehnološke racionalizacije i promene u radu i organizaciji, ali ona obuhvata i mnogo više od toga: promenu društvenih karakteristika i

Jedan istorijski tip mišljenja i delanja relativizovaće se, odnosno, preklapati sa drugim u onoj meri u kojoj se pojave ovi uslovi. Pojmovi „industrijsko” ili „klasno društvo” (u najširem *Marksovom* i *Veberovom* smislu) vrte se oko pitanja kako društveno proizvedena dobra mogu da se raspodele na društveno nejednak, a istovremeno „legitiman” način. Ovo se preklapa sa novom paradigmatom rizičnog društva, koja se u suštini bazira na rešenju sličnog problema, ali sasvim druge vrste. Kako se mogu sprečiti, minimizovati, dramatisovati i kanalisati rizici i opasnosti, sistematski proizvedeni kao deo procesa modernizacije? Kako se mogu tamo, gde su u obliku „latentnih sporednih efekata” konačno ugledali svetlost dana, tako ograničiti i raspodeliti, da niti sprečavaju proces modernizacije, niti prekoračuju granice (ekološke, medicinske, psihološke i društvene) „podnošljivosti”?

Nije, dakle, više reč ili nije više reč isključivo o iskorišćavanju prirode, oslobađanju čoveka od tradicionalnih prinuda, nego je takođe i velikim delom reč o problemima koji su posledica samog tehnoeconomskog razvoja. Proces modernizacije postaje „refleksivan”, postaje sopstvena tema i problem. Pitanja razvoja i korišćenja tehnologija (u oblasti prirode, društva i ličnosti) preklapaju se sa pitanjima političkog i naučnog „rukovanja” rizicima aktuelno ili potencijalno koristećih tehnologija – otkrivanje, ubacivanje, izbegavanje ili prikrivanje – s obzirom na horizonte relevantnosti, koji treba posebno da se definišu. Obecavanje bezbednosti raste sa rizicima, i stalno se mora reafirmisati jednoj budnoj i kritičkoj javnosti kozmetičkim ili stvarnim zahvatima u tehnoeconomski razvoj.

standardnih biografija, životnih stilova i načina življenja, struktura moći i uticaja, formi političke represije i participacije, poimanja stvarnosti i normi znanja. Sa aspekta društvenih nauka plug, parna lokomotiva i mikročip su vidljivi indikatori jednog znatno dubljeg procesa koji zahvata i preoblikuje čitavu društvenu strukturu, gde se, konačno, menjaju izvori izvesnosti sa kojih se napaja život (Koselleck, 1977., Lepsius, 1977, Eisenstadt, 1979). Obično se pravi distinkcija između modernizacije i industrijalizacije. Ovde se zbog jezičkog pojednostavljenja uglavnom govori o „modernizaciji” u smislu jednog višeg pojma.

Obe „paradigme” socijalne nejednakosti sistematski se odnose na određene periode u procesu modernizacije. Raspodela društveno proizvedenih dobara i konflikti u vezi sa njom u središtu su pažnje onoliko koliko očevidna materijalna beda, „diktatura oskudice”, upravlja mišljenjem i delanjem ljudi (kao što je to danas u velikom delu takozvanog Trećeg sveta). Pod tim uslovima društva oskudice odvija se proces modernizacije sa zahtevom da se ključevima naučnotehničkog razvoja otvore vrata skrivenim izvorima društvenih dobara. Ova obećanja o oslobađanju od nezasluženog siromaštva i zavisnosti zasnivaju se na delanju, mišljenju i istraživanju u kategorijama društvene nejednakosti, od klasnog preko slojevitog do individualizovanog društva.

U visokorazvijenim, bogatim socijalnim državama na Zapadu odvija se sada jedan dvostruki proces: sa jedne strane, borba za „hleb nasušni” izgubila je urgentnost kardinalnog problema, koji stavlja u senku sve ostalo, u poređenju sa materijalnim snabdevanjem u prvoj polovini XX veka i sa Trećim svetom kome preti glad. Za mnoge ljude problemi „velikih stomaka” dolaze umesto gladi (o problemu „novog siromaštva” vidi str. 153 i dr.). Međutim, procesu modernizacije se ovim oduzima njegova dosadašnja legitimna osnova: borba protiv evidentnih oskudica, zbog koje je, čak, postojala spremnost pomirenja sa ponekim (ne više u potpunosti) nevidenim sporednim efektom.

Paralelno se širi saznanje o tome da su izvori dobara „zagadeni” sve većim „sporednim efektima opasnosti”. Ovo uopšte nije novo, ali je ostalo dugo neprimećeno u naporima da se savlada beda. Povrh toga, ova tamna strana dobija na značaju hiperrazvojem proizvodnih snaga. U procesu modernizacije sve više i više se oslobađaju i destruktivne snage, pred kojima ljudska imaginacija ostaje potpuno zbunjena. Oba izvora pothranjuju sve veću kritiku modernizacije, koja glasno i veoma kritično determiniše javne rasprave.

U sistemskim pojmovima, ranije ili kasnije u kontinuitetu procesa modernizacije društveni položaji i konflikti „društva

koje raspodeljuje dobra" društveno-istorijski se ukrštaju sa onima u „društvu koje raspodeljuje rizike". U Saveznoj Republici Nemačkoj suočeni smo – to je moja teza – već ranih sedamdesetih godina sa početkom ove tranzicije. To znači da se ovde preklapaju dva tipa tema i konflikata. Mi *još ne* živimo u rizičnom društvu, ali *više ne* živimo ni *samo* u konfliktima koji se odnose na raspodelu u društvima oskudica. U onoj meri u kojoj se odvija ova tranzicija, u toj meri će doći do stvarne transformacije društva, koja će nas izvući iz predašnjih kategorija i puteva mišljenja i delanja.

Nosi li pojam rizika ono društveno-istorijsko značenje koje se ovde od njega traži? Ne radi li se o prafenomenu ljudske delatnosti? Nisu li rizici upravo karakteristika perioda industrijskog društva od kojeg se ovde odvaja? Sigurno da jesu. Rizici nisu otkriće novog doba. Svako ko je krenuo da otkriva nove zemlje i kontinente – kao Kolumbo – računao je na „rizike". Ali to su bili *lični* rizici, ne globalne opasnosti za čitavo čovečanstvo, kao one koje nastaju od nuklearne fisije ili skladištenja radioaktivnog otpada. U tom periodu reč „rizik" imala je prizvuk hrabrosti i avanturizma, a ne mogućeg samouništenja života na Zemlji.

I šume umiru već nekoliko vekova – prvo, njihovim pretvaranjem u oranice, potom bezobzirnom sečom. Ali sadašnja umiranja šuma su *globalna* i to kao *implicitna* posledica industrijalizacije – sa sasvim drugačijim društvenim i političkim posledicama. Time su, na primer, pogođene i zemlje upravo bogate šumom (kao Norveška i Švedska), koje same jedva da imaju industrije koje izazivaju velika zagađenja, ali šumama, biljkama i životinjskim vrstama koje umiru moraju da plate račun za zagađenja drugih visokorazvijenih industrijskih zemalja.

Priča se, da se mornari, koji su pali u Temzu u XIX veku, nisu utopili, već se pre ugušili od grozno smrdljivih isparenja i otrovne pare ove londonske kloake. I kretanje kroz uske ulice nekog srednjovekovnog grada mora da je ličilo na zlostavljanje čula mirisa. „Izmeta ima svuda, na ulicama, na cokli dermova, u fijakerima... Fasade pariskih kuća raspadaju se od urina. Dru-

štveno organizovana konstipacija pretili da ceo Pariz uvuče u proces truljenja" (A. Corbin, Berlin, 1984., str. 41 i dr.). Međutim, pada u oči da su ondašnje opasnosti, za razliku od današnjih, napadale nos ili oči, dakle, čulno bile opažljive, dok je za rizike civilizacije danas tipično da izmiču opažaju i da se pre lokalizuju u sferi fizičko-hemijskih formula (npr. toksini u namirnicama, nuklearna opasnost). Druga razlika direktno je u vezi sa ovim. U prošlosti su se ove opasnosti mogle svoditi na nedovoljno razvijenu higijenu. Danas se one zasnivaju na industrijskoj hiperprodukciji. Današnji rizici i ugrožavanja bitno se, dakle, razlikuju od naizgled često sličnih rizika i ugrožavanja srednjeg veka globalnošću svoje pretnje (ljudi, životinje i biljke) i svojim savremenim razlozima. To su rizici modernizacije. Oni su pašalni proizvod mašinerije industrijskog napretka i sistematski se pojačavaju njenim daljim razvojem.

Rizici industrijskog razvoja u današnjem značenju reči rizik sigurno su onoliko stari koliko i sam razvoj. Pauperizacija velikih delova populacije – „rizik siromaštva" – držao je XIX vek u napetosti. „Rizici kvalifikacija" i „zdravstveni rizici" dugo su tema procesa racionalizacije i društvenih konflikata, zaštita (i istraživanja), koji se na njih odnose. Ipak, rizicima, koji će biti u fokusu onoga što sledi, i koji već nekoliko godina uznemiravaju javnost, pridaje se jedan novi kvalitet. U nedaćama koje proizvode oni se više ne mogu vezati za mesto svog nastanka – fabriku. Po svojoj prirodi oni ugrožavaju *život* na ovoj planeti, i to u *svim* njegovim pojavnim formama. U poređenju sa njima, rizici profesija u primarnoj industrijalizaciji pripadaju jednom drugom dobu. Opasnosti hemijski i nuklearno visokorazvijenih proizvodnih snaga ukidaju osnove i kategorije u kojima smo do sada mislili i delali – prostor i vreme, rad i slobodno vreme, preduzeće i nacionalnu državu, čak i granice između vojnih blokova i kontinenata.

Društvena arhitektura i politička dinamika ovakvih potencijala za samougrožavanje civilizacije biće u centru ovih rasprava. Argumentacija se unapred može skicirati u pet teza:

✓ (1) Rizici poput onih koji se proizvode u najprogresivnijem stupnju razvoja proizvodnih snaga suštastveno se razlikuju od dobara. Kod rizika pre svega mislim na radioaktivnost, koja potpuno izmiče neposrednim čovekovim opažajnim sposobnostima, ali i na štetne i otrovne materije u vazduhu, vodi, namirnicama, zajedno sa pratećim kratkoročnim i dugoročnim efektima na biljke, životinje i ljude. Oni izazivaju sistematska i često *ireverzibilna* oštećenja, u suštini ostaju većinom *nevidljiva*, a baziraju se na *kauzalnim interpretacijama* i stoga inicijalno samo postoje u terminima (naučnog ili antinaučnog) znanja o njima. Oni se stoga mogu menjati, umanjivati ili uvećavati, dramtizovati ili minimizovati u znanju i utoliko su u posebnoj meri *otvoreni za društvene procese definisanja*. Tako mediji i naučne i zakonske institucije koje definišu rizik postaju ključne društvenopolitičke pozicije.

✓ (2) Raspodelom i narastanjem rizika nastaju *socijalni položaji ugroženosti*. Oni, doduše, u nekim dimenzijama slede ne-jednakost položaja slojeva i klasa, ali ispoljavaju suštastveno drugačiju logiku raspodele: rizici modernizacije zakače, *pre ili kasnije*, i one koji ih proizvode ili od njih profitiraju. Oni sadrže *efekat bumeranga*, koji razara klasni obrazac. Čak ni bogati i moćni nisu pošteđeni. Ovo su opasnosti ne samo po zdravlje, nego i po legitimnost, posed i profit: sa društvenim priznavanjem rizika modernizacije *povezana su ekološka obezvređenja i eksproprijacije*, koja se višestruko i sistematski suprotstavlja interesima profita i svojine, koji unapređuju proces industrijalizacije. Istovremeno rizici proizvode *nove internacionalne nejednakosti*, sa jedne strane, između Trećeg sveta i industrijskih država, a sa druge, između samih industrijskih država. Oni podrivaju poredak kompetencija nacionalnih država. U pogledu univerzalnosti i nadnacionalnosti prometa štetnih materija, život travki u Bavarskoj šumi, naposljetku, zavisi od sklapanja i poštovanja međunarodnih sporazuma.

✓ (3) Međutim, širenje i komercijalizacija rizika ni u kom slučaju ne raskidaju sa logikom kapitalističkog razvoja, nego je umesto toga podižu na jedan novi stupanj. Rizici modernizacije

su *big business*. Oni su nezasiti zahtevi, dugo traženi od strane ekonomista. Glad se može utoliti, potrebe se mogu zadovoljiti, ali rizici civilizacija su *bure potreba bez dna*, nezadovoljivo, beskonačno, samoprodukujuće. Sa rizicima – kao što kaže Luman (Luhmann) – privreda postaje „*samoreferencijalna*”, nezavisna od okruženja u kome se zadovoljavaju ljudske potrebe. Ali to znači: sa ekonomskom eksploatacijom rizika, koji se tako oslobađaju, industrijsko društvo proizvodi opasnosti i politički potencijal rizičnog društva.

(4) Dobra možemo *posedovati*, ali rizici mogu samo da nas *pogode*; njih nam, tako reći, civilizacija *dodeljuje*. Grubo rečeno: u klasnim i staleškim položajima biće determiniše svest, dok u opasnostima *svest determiniše biće*. Znanje stiče jedno novo političko značenje. Shodno tome, politički potencijal rizičnog društva mora se elaborirati i analizirati u nekoj *sociološkoj teoriji nastanka i širenja znanja o rizicima*.

(5) Društveno priznati rizici, što se po prvi put jasno ispoljava na primeru rasprava o uništavanju šuma, sadrže jednu osobenu zapaljivu tvar: ono što je do sada *važilo za nepolitično postaje politično – otklanjanje „uzroka” u samom procesu industrijalizacije*. Odjednom javno mnjenje i politika proširuju svoje upravljanje na privatnu sferu menadžmenta preduzeća – planiranje proizvodnje, tehničko opremanje itd. Pri tom na egzemplaran način postaje jasno o čemu se, u stvari, radi u javnim raspravama u vezi sa definisanjem rizika: ne samo o sekundarnim problemima zdravlja prirode i čoveka, nego o *socijalnim, ekonomskim i političkim sporednim efektima ovih sporednih efekata*: kolapsi tržišta, obezvređenje kapitala, birokratske kontrole odluka preduzeća, otvaranje novih tržišta, džinovski troškovi, sudski postupci, gubitak ugleda. U manjim ili većim udarima – u najavi opasnosti od smoga, izlivanja otrova itd. – dakle, onoga što se pojavljuje u rizičnom društvu, *jeste politički potencijal katastrofa*. Za zaštitu od *katastrofa i njihovo savlađivanje potrebna je reorganizacija moći i vlasti*. Rizično društvo je *društvo katastrofa*. U njemu vanredno stanje preči da postane normalno.

1. Naučna definicija raspodele štetnih materija i socijalni položaji ugroženosti

Diskusija o štetnim i otrovnim sadržajima u vazduhu, vodi i namirnicama kao i o uništavanju prirode i okruženja uopšte još uvek se vodi isključivo ili dominantno u kategorijama i formu-
lama *prirodnih* nauka. Ostaje nesaznato da ove naučne „formule pauperizacije” sadrže jedno društveno, kulturno i političko značenje. Otuda postoji opasnost da diskusija o zaštiti čovekove okoline, koja se vodi u hemijsko-biološko-tehnološkim kategorijama, nesmotreno usredsredi pažnju na ljudska bića, ali samo kao *organsku aparaturu*. Stoga ovoj diskusiji prethodi opasnost da načini onu istu grešku, koju je s pravom zamerala dugo vremena preovlađujućem optimizmu u pogledu industrijskog progressa; opasnost od atrofiranja u diskusiji o prirodi *bez* ljudi ne pitajući za stvari od društvenog i kulturnog značaja. Upravo su diskusije poslednjih decenija, u kojima su još jednom razvijeni i opisani svi kritički argumenti u odnosu na tehnologiju i industriju, ostali u suštini *tehnokratski* i *naturalistički*. Oni se iscrpljuju u prizivanju i objavljivanju nivoa zagađenosti u vazduhu, vodi i namirnicama, u relativnim brojkama rasta populacije, energetske potrošnje, potreba u hrani, nedostatka sirovina itd. To se čini sa takvim žarom i isključivošću, kao da nikada nije bilo ljudi kao što je izvesni Maks Veber, koji je, očigledno, uzaludno trošio vreme pokazujući da bez uključivanja struktura društvene moći i raspodele, birokratija, opšte važećih normi i racionalnosti takva diskusija je ili beznačajna ili apsurdna, a možda i jedno i drugo. Uvrežilo se jedno shvatanje, po kome se moderna redukuje na sistem odnosa tehnologije i prirode na način počinioaca i žrtve. Društveni, kulturni i politički sadržaji i posledice rizika modernizacije ostaju skriveni u ovakvom pristupu i od ovakvog načina mišljenja (i mišljenja političkog pokreta za zaštitu čovekove okoline).

Ilustrujmo ovo na jednom primeru. Savet eksperata za ekologiju (Der Rat der Sachverständigen für Umweltfragen) konstatuje u jednom svom izveštaju da se „u majčinom mleku

često u zabrinjavajućim koncentracijama nalaze beta-heksahlorocikloheksan, heksahlorobenzol i DDT” (1985., str. 33). Ove otrovne materije sadrže se u sredstvima za zaštitu biljaka i u međuvremenu su povučene sa tržišta. Prema ovom izveštaju njihovo poreklo nije utvrđeno (isto). Na drugom mestu stoji: „Izloženost populacije dejstvu olova u proseku nije zabrinjavajuća” (str. 35). Šta se krije iza ovoga? Možda – analogno ovome – sledeća raspodela: dva čoveka imaju dve jabuke. Jedan jede obe. Dakle, *u proseku* je svaki pojео jednu. Prenet na raspodelu životnih namirnica na globalnom planu, ovaj iskaz bi glasio: „U proseku” svi ljudi na svetu su siti. Cinizam je ovde očigledan. Na jednom delu Zemljine kugle ljudi umiru od gladi, dok u drugom problemu, koji nastaju kao posledica prekomerne ishrane, postaju glavni faktor troškova. Moguće je, svakako, da onaj iskaz o štetnim i otrovnim materijama *nije* ciničan, da je *prosečna* izloženost i *stvarna* izloženost *svih* grupa u populaciji. Ali, znamo li mi to? Nije li preduslov zastupanja ovog stava da znamo koje ostale otrove su ljudi primorani da udišu i gutaju? Začudujuće je *samopodrazumevanje* sa kojim se pita za „prosek”. Onaj ko pita za prosek time već isključuje društveno nejednake opasnosti. Upravo je to ono što ta osoba ne može da zna. Možda postoje grupe i životni uslovi za koje je ovaj „u proseku nezabrinjavajući sadržaj” olova i tome sličnog *opasan po život*.

Sledeća rečenica ovog izveštaja glasi: „Samo u blizini industrijskih emisionih izvora ponekad se kod dece nalaze zabrinjavajuće koncentracije olova.” Ono što je karakteristično nije samo odsustvo svake društvene diferencijacije u ovom i drugim izveštajima o zagađivačima i otrovnim materijama. Karakteristično je i *kako* se vrše diferencijacije: prema *regionalnim* stanovištima u odnosu na emisione izvore i prema *starosnim* razlikama – dva kriterijuma koja su ukorenjena u *biološkom* (ili uopštenije, prirodno-naučnom) mišljenju. Za ovo se ne mogu okriviti ekspertske gremiji. To samo tačno odražava opšte stanje naučnog i društvenog mišljenja u odnosu na probleme čovekovog okruženja. Oni se generalno smatraju stvarima prirode i

tehnologije, ili nauke i medicine. Začuđujuće je pri tom sledeće: industrijsko zagađenje čovekove okoline i uništavanje prirode sa svojim mnogostrukim efektima po zdravlje i društveni život ljudi, koji nastaju tek u visokorazvijenim društvima, karakterišu se *gubitkom društvenog mišljenja*. Ovaj gubitak postaje groteska: ovo odsustvo niko ne primećuje, čak ni sami sociolozi.

Ispituje se i istražuje raspodela štetnih materija, otrova, kontaminacija vode, vazduha, zemlje, životnih namirnica itd. Rezultati, diferencirani po regionima, prezentiraju se preplašenoj javnosti na šarenim „ekološkim mapama”. Dokle god se na ovaj način može prezentirati stanje čovekove okoline, dotle je ovaj način prezentiranja i posmatranja očigledno prikladan. Čim se iz ovoga izvuku *konsekvence po ljude*, dolazi do *kratkog spoja* u osnovi ovog mišljenja: ili se paušalno pretpostavlja da su svi ljudi u istoj meri pogođeni u identifikovanim regionalnim centrima zagađenja – nezavisno od njihovih prihoda, obrazovanja, profesije i sa tim u vezi mogućnosti i navika u pogledu ishrane, stanovanja i slobodnog vremena (što tek treba dokazati). Ili se, konačno, ljudi i uopšte razmere do kojih su oni pogođeni isključuju, i priča se samo o štetnim materijama i njihovim raspodelama i delovanjima na dati region.

Diskusija o štetnim materijama, vođena u kategorijama prirodnih nauka, kreće se na odgovarajući način od pogrešnog zaključka sa biološke na društvenu pogođenost ili u okviru posmatranja prirode i čovekove okoline koja isključuje selektivnu pogođenost čoveka, kao i socijalna i kulturna značenja koja su sa tim u vezi. U isto vreme, ono što se ne uzima u obzir jeste to da iste štetne materije zavise od starosnog doba, pola, navika u pogledu ishrane, vrsti posla, obaveštenosti, obrazovanja itd. za različite ljude mogu da imaju sasvim različita značenja.

Posebno otežavajuće jeste da ispitivanja, koja se bave samo pojedinim štetnim materijama, *nikada* ne mogu da utvrde koncentraciju štetnih materija *kod ljudi*. Ono što može da izgleda „beznačajno” za neki pojedinačni proizvod, možda je izuzetno značajno kad se sakupi u „potrošačkim rezervoarima”,

što su ljudi postali u poznijoj fazi totalnog marketinga. Ovde se nalazimo pred jednom *kategorijskom greškom*: analiza štetnih materija, orijentisana na prirodu i proizvode, nije u stanju da odgovori na pitanje o bezopasnosti, u svakom slučaju dokle god „sumnjivost” ili „nesumnjivost” imaju neke veze sa ljudima koji gutaju ili udišu otpad (detaljno o tome na str. 94 i dr.). Poznato je da uzimanje više medikamenata može da anulira ili pojača dejstvo svakog pojedinačnog leka. Sada čovek, kao što je poznato (još) ne živi samo od medikamenata. On udiše i štetne materije u vazduhu, pije ih u vodi, jede ih u povrću itd. Drugim rečima: nesumnjivosti se sumnjivo sabiraju. Da li time – kako je to uobičajeno kod zbirova prema pravilima matematike – postaju sve nesumnjivije?

2. O zavisnosti rizika modernizacije od znanja

Rizici kao i dobra jesu predmet raspodela. I jedni i drugi konstituišu položaje – *rizične* položaje, odnosno *klasne* položaje. Ali i u jednom i u drugom slučaju radi se o sasvim drugačijem dobru i sasvim drugačijoj kontroverzi njegove raspodele. U slučaju društvenih dobara radi se o potrošačkim dobrima, zaradama, obrazovnim mogućnostima, vlasništvu itd. kao željenim stvarima u oskudici. Suprotno tome, rizici su *uzgredan* proizvod modernizacije u *neželjenom izobilju*. Oni se moraju ili eliminisati ili osporavati i reinterpretirati. *Pozitivna logika sticanja* konfrontira se sa *negativnom logikom raspoređivanja*, izbegavanja, osporavanja i reinterpretiranja.

Dok su zarada, obrazovanje itd. potrošna dobra koja pojedinaćin može da iskusi, postojanje i raspodela rizika i opasnosti u principu se prenosi argumentom. Ono što škodi zdravlju i uništava prirodu, često sopstvenim čulima ne možemo da prepoznamo, a čak tamo gde je prividno uočljivo, zahteva, u skladu sa socijalnom konstrukcijom, sud eksperata da bi se utvrdilo kao „objektivno”. Mnoge nove vrste rizika (nuklearna i hemijska zagađivanja, štetne materije u namirnicama, bolesti civili-

zacije) potpuno izmiču čovekovim moćima direktnog opažanja. U žižu interesovanja sve više dolaze opasnosti koje žrtve često niti mogu da vide niti mogu da osete, opasnosti koje u nekim slučajevima mogu čak da ne deluju u toku životnog veka onih koji su pogodeni, nego kod njihove dece, u svakom slučaju opasnosti koje zahtevaju „čulne organe” nauke – *teorije, eksperimente, merne instrumente – da bi uopšte mogle da se „vide” i interpretiraju kao ugroženosti*. Paradigma ovih ugroženosti je promena gena kao posledica radioaktivnosti, koja, neosetno po žrtve, ove – kako to pokazuje udes reaktora u Herisbergu – pod strašnim nervnim opterećenjima *potpuno* prepušta sudovima, greškama i različitim mišljenjima eksperata.

U mislima sjediniti razdvojeno: pretpostavka o kauzalnosti

Ova zavisnost od znanja i nevidljivost položaja civilizacijske ugroženosti svakako nije dovoljna da se oni pojmovno definišu; oni sadrže i druge komponente. Iskazi o ugroženostima nikad se ne mogu redukovati na puko konstatovanje činjenica. Kao svoje konstitutivne delove oni sadrže kako *teorijsku* tako i *normativnu* komponentu. Konstatacija „zabrinjavajućih koncentracija olova kod dece” ili „pesticida u majčinom mleku” *kao takva* ništa manje nije položaj civilizacijske ugroženosti od koncentracije nitrata u rekama ili sumpor-dioksida u vazduhu. Mora se pridodati jedno kauzalno tumačenje, koje omogućava da se ovo poima kao proizvod industrijskog načina proizvodnje, kao sistematski sporedni efekat procesa modernizacije. Stoga se u društveno priznatim rizicima pretpostavljaju instance i akteri procesa modernizacije sa svim njihovim partikularnim interesima i ovisnostima i stavljaju u direktnu vezu, po modelu uzroka i posledice, sa znacima oštećenja i opasnostima, koji su od njih društveno, sadržinski, lokalno i vremenski potpuno odvojeni. Žena, koja u trosobnom stanu u Nojperlahu (predgrade Minhena – prim. prev.) doji svog tromesečnog sina Martina, u „direktnoj vezi” sa hemijskom industrijom koja proizvodi sredstva za

zaštitu bilja, sa seljacima, koje agrarne smernice Evropske zajednice obavezuju na specijalizovanu masovnu proizvodnju i hiperfertilizaciju itd. Radijus u kome se može, odnosno treba tragati za sporednim efektima ostaje širom otvoren. Nedavno je prekomerna doza DDT-a nađena čak kod pingvina na Antarktiku.

Ovi primeri pokazuju dve stvari: prvo, da se rizici modernizacije istovremeno pojavljuju i u geografski specifičnim područjima i nespecifično i *univerzalno*; drugo, kako *neproračunljivi* i *nepredvidljivi* mogu da budu zamršeni putevi njihovih štetnih efekata. Dakle, u rizicima modernizacije stvari koje su sadržinski, konkretno, prostorno i vremenski sasvim različite kauzalno se skupljaju i time dovode u društveni i pravni kontekst odgovornosti. Ali kao što znamo – bar počev od Hjuma – pretpostavke o kauzalnosti, u principu, izmiču našem opažanju. One su teorija. One uvek moraju da se zamisle, podrazumevaju kao istinite, da se u njih veruje. I u ovom smislu su rizici *nevidljivi*. Pretpostavljena kauzalnost uvek ostaje manje ili više *neizvesna* i *privremena*. U ovom značenju suočavamo se sa *teorijskom*, dakle, jednom *scientizovanom* svešću, čak i kod svakodnevnih svesti o rizicima.

Implicitna etika

Čak i ova kauzalna veza sa institucionalno odvojenim nije dovoljna. Doživljeni rizici pretpostavljaju jedan *normativni horizont* izgubljene sigurnosti, uništenog poverenja. Dakle, čak i tamo gde nam dolaze bez reči, odenuti u brojke i formule, rizici ostaju u principu *lokalizovani*, matematička zgušnjavanja povređenih predstava o životu vrednom življenja. Sa druge strane, u ove ideje se mora *verovati*, što znači da se one *kao takve* ne mogu iskusiti. U tom smislu, rizici su objektivizovane negativne slike utopija, u kojima se ljudsko biće ili ono što je ostalo od njega konzervira i ponovo oživljava u procesu modernizacije. Uprkos svoj njegovoj neprepoznatljivosti ovaj normativni horizont, u kome tek rizičnost rizika postaje saglediva,

ne može se, naposljetku, ukloniti matematikom ili eksperimentima. Iza svih objektivizacija, ranije ili kasnije, pojavljuje se pitanje *prihvatljivosti*, a sa njim i obnovljeno staro pitanje: *Kako želimo da živimo?* Šta je ljudsko u ljudima, šta je prirodno u prirodi što treba sačuvati? Priča koja se širi o „katastrofi” u ovom smislu je objektivizovan, naglašen, radikalizovan izraz za to da se ovakav razvoj *ne želi*.

Obnovljena pitanja – Šta je čovek? Šta mislimo o prirodi? – mogu se pomerati tamo-amo između svakodnevice, politike i nauke. U najrazvijenijem stadijumu civilizacije oni ponovo zauzimaju vrlo visoko mesto na dnevnom redu – *čak* ili *upravo* tamo gde još nose nevidljivi čarobni plašt matematičkih formula i metodoloških kontroverzi. Konstatacije rizika jesu forma u kojoj etika, a time i filozofija, kultura i politika vaskrsavaju *unutar* centara modernizacije – u ekonomiji, prirodnim naukama, tehničkim disciplinama. Konstatacije rizika jesu jedna još nepoznata, još nerazvijena simbioza prirodnih i društvenih nauka, svakodnevne racionalnosti i racionalnosti eksperata, interesa i činjenice. One u isto vreme nisu niti samo jedno niti samo drugo. One su i jedno i drugo, doduše, u novom obliku. One se ne mogu više izolovati jedne od drugih specijalizacijom i razvijati i fiksirati prema sopstvenim standardima racionalnosti. One pretpostavljaju zajedničko delovanje preko rovova disciplina, grupa građana, preduzeća, administracije i politike, ili se – što je verovatnije – one među njima dezintegrišu u protivurečne definicije i *sukobe oko pojmovnog određivanja*.

Naučna i socijalna racionalnost

U ovome leži suštastvena i sudbonosna posledica: u definicijama rizika *ruši se monopol nauka na racionalnost*. Uvek postoje konkurentni i konfliktni zahtevi, interesi i gledišta različitih aktera modernizacije i pogođenih grupa, koji se silom guraju u definicije rizika u smislu uzroka i posledice, vinovnika

i oštećene strane. Mnogi naučnici pristupaju poslu sa velikim impulsom i patosom svoje objektivne racionalnosti, a njihovo nastojanje da budu objektivni raste takoreći proporcionalno sa političkim sadržajem njihovih definicija. Ali u centru svog rada oni ostaju upućeni na *društvena* i stoga *propisana* očekivanja i vrednovanja. Gde i kako se mogu povući granice između *još* prihvatljivih i *ne više* prihvatljivih izlaganja opasnostima? Koliki su kompromisni pretpostavljeni standardi? Treba li, na primer, prihvatiti mogućnost neke ekološke katastrofe, kako bi se zadovoljili ekonomski interesi? Šta su nužnosti, šta su *pretpostavljene* nužnosti, a šta su nužnosti *koje moraju da se promene*?

Pravo nauka na racionalnost, *objektivno* istraživanje rizičnog kod rizika, permanentno osporava samo sebe. Prvo, ono počiva na *kuli od karata spekulativnih pretpostavki* i kreće se isključivo u okviru *iskaza o verovatnoći*, čije prognoze bezbednosti, strogo uzevši, ne mogu da ospore čak ni *aktuelni* udesi. Drugo, mora se pretpostaviti jedno *etičko gledište*, kako bi se o rizicima uopšte moglo smisljeno govoriti. Utvrđivanja rizika *baziraju* se na matematičkim *mogućnostima* i samim društvenim interesima, i upravo tamo, gde se prezentuju sa tehničkom izvesnošću. Baveći se civilizacijskim rizicima, nauke su uvek napuštale svoju osnovu eksperimentalne logike i ulazile u poligamski brak sa privredom, politikom i etikom – ili preciznije: one žive sa njima u nekoj vrsti „trajnog braka bez venčanog lista”.

Ova skrivena eksterna odredba u istraživanju rizika postaje problem najkasnije tamo gde se naučnici i dalje javljaju sa monopolskim pravom na racionalnost. Studije o bezbednosti reaktora ograničavaju se na procenu određenih *količinski odredljivih* rizika na bazi *verovatnih* udesa. Dakle, već od samog početka dimenzionalnost rizika ograničava se na *tehničke mogućnosti upravljanja*. Međutim, za velike segmente populacije i protivnike nuklearne energije, centralno mesto zauzima upravo *potencijal katastrofa* pri korišćenju nuklearne energije. Bez obzira koliko je mala verovatnoća da se neki udes dogodi, ona

je i suviše velika tamo gde *jedan* udes znači uništenje. Pored toga, u javnim diskusijama osobine rizika igraju ulogu, koja se uopšte ne obrađuje u studijama o rizicima, kao što su dalje širenje nuklearnog naoružanja, protivurečnost između ljudskosti (zablude, podbacivanja) i bezbednosti, dugoročnosti i ireverzibilnosti donetih odluka o visokoj tehnologiji, koje se poigravaju sa životima budućih generacija. Drugim rečima, u diskusijama o rizicima postaju jasne pukotine i jazovi između *naučne* i *društvene* racionalnosti prema civilizacijskim potencijalima opasnosti. Diskutuje se u prazno. Na jednoj strani, postavljaju se pitanja na koja druga strana uopšte ne odgovara, dok druga strana daje odgovore na pitanja koja uopšte ne dotiču suštinu onoga što se, u stvari, pitalo i što budi strahove.

Naučna i društvena racionalnost se, doduše, razdvajaju, ali u isto vreme ostaju utkane jedna u drugu i upućene jedna na drugu. Strogo uzevši, ova distinkcija postaje sve manje i manje moguća. Naučno bavljenje rizicima industrijskog razvoja ostaje isto onako upućeno na društvena očekivanja i vrednosne horizonte, kao što su, sa druge strane, društvena diskusija i percepcija rizika upućeni na naučne argumente. Istraživanje rizika takoreći crveneći ide stopama „tehnofobije”, koju je pozvana da suzbije i od koje je, štaviše, poslednjih godina dobila neslućeno veliku materijalnu podršku. Javna kritika i nemir velikim delom žive od dijalektike ekspertize i kontraekspertize. *Bez* naučnih argumenata i antinaučne kritike naučnih argumenata ona *nije oštra*, štaviše, često čak ne može ni da opazi većinom „nevidljiv” predmet i događaj svoje kritike i strahova. Da preinačimo poznatu frazu: naučna racionalnost bez društvene racionalnosti ostaje *prazna*, ali društvena racionalnost bez naučne racionalnosti ostaje *slepa*.

Gore rečeno ne treba da stvori sliku o nekakvoj opštoj harmoniji. Naprotiv, radi se o višestruko konkurentnim i konfliktnim pravima na racionalnost, koja se bore da budu prihvaćena. U ova dva tabora u centru pažnje su sasvim različite stvari, različite stvari se smatraju promenljivim, odnosno postojanim. Ako se u jednom taboru primarni značaj daje promeni

načina industrijske proizvodnje, onda se u drugom daje promeni tehnološkog upravljanja verovatnoćama udesa itd.

Višestrukost definicija: sve više rizika

Teorijski sadržaj i vrednosni odnos rizika uslovljavaju sledeće komponente: opservativnu *konfliktnu pluralizaciju* i *višestrukost definicija civilizacijskih rizika*. Dolazi, da tako kažemo, do hiperprodukcije rizika, koji se ponekad relativizuju, ponekad dopunjuju, ponekad jedni druge nadmašuju. Svaka zainteresovana strana pokušava da definisanjem rizika zauzme odbrambeni stav i na taj način potisne rizike, koji joj se zavlače čak u novčanik. Ugrožavanje zemlje, biljaka, vazduha, vode i životinja zauzima jedno posebno mesto u ovoj borbi svih protiv svih za najisplativiju definiciju rizika u onoj meri u kojoj ona artikuliše *opšte dobro* i glasove onih, koji sami niti daju glasove niti imaju glas (možda će tek aktivno i pasivno biračko pravo za travu i kišne gliste urazumiti ljude). Ova pluralizacija je evidentna u odnosu na vrednosti i interese: domet, hitnost i postojanje rizika varira sa višestrukošću vrednosti i interesa. Manje je očigledno da ovo utiče na sadržinsku interpretaciju rizika.

Nexus causalis, koja se stvara u rizicima između aktuelnih i potencijalnih efekata oštećenja i sistema industrijske proizvodnje, otvara jedan gotovo beskonačan broj pojedinačnih interpretacija. U principu, sve se može povezati sa svačim, bar probe radi, dokle god se zadržava osnovni obrazac – modernizacija kao uzrok, oštećenje kao sporedna posledica. Mnogo toga neće moći da se potkrepi. Čak ono što je potkrepljeno, moraće da se brani od sistematske i postojane sumnje. Međutim, bitno je da kod nepreglednog obilja mogućnosti interpretiranja *pojedinačni* uslovi neprestano dolaze u vezu jedni sa drugima. Uzmimo kao primer uništavanje šuma. Dokle god se potkornjaci, veverice ili svagda nadležna šumska uprava budu smatrali uzročnicima i krivcima, još, naizgled, nije reč o „riziku modernizacije”, nego o javašluku u šumarstvu ili o proždrljivosti životinja.

Sasvim drugačiji spektar uzročnika i krivaca otvara se kada se prevazide ova tipična lokalna i pogrešna dijagnoza, da rizici moraju prvo da izbiju, kako bi se priznali, i uništavanje šuma shvati i prizna kao posledica *industrijalizacije*. Tek tada to postaje dugoročan, sistemski uslovljen problem, koji više ne može da se otkloni na lokalnom nivou, nego zahteva *politička* rešenja. Kad se jednom uspostavi ovakva promena gledišta, bezbroj drugih stvari ponovo postaje moguće. Da li su to sumpor-dioksidi, nitrogenoksidi, njihovi fotooksidanti, ugljovodonici ili nešto drugo, što je nama danas još potpuno nepoznato i što nam podaruje poslednju i večnu jesen – lišće koje opada? Ove hemijske formule samo su prividno same. Iza njih su firme, industrijske grane, privredne, naučne i profesionalne grupe koje dospevaju u vatrenu liniju javne kritike, jer svaki društveno priznati „uzrok”, a sa njim i sistem rada u kome on nastaje, pada pod snažan pritisak za promenu. Čak i kad se odbrani od ovog pritiska javnosti, poslovi se smanjuju, dolazi do kolapsa tržišta, a „poverenje” kupaca mora se ponovo steći i učvrstiti velikim i skupim reklamnim kampanjama. Da li je automobil „najveći zagađivač nacije” i stoga onaj pravi „ubica šuma”? Ili, da li je konačno vreme da se u elektranama na ugajl instaliraju uređaji visokog kvaliteta i na najsavremenijem tehničkom nivou za desumporizaciju i deazotizaciju? Ili možda ni to neće koristiti, jer se štetne materije koje izazivaju umiranje šuma isporučuju bez transportnih troškova „franco prag naše kuće” (ili „franco naša šuma”) iz dimnjaka i izduvnih cevi susednih zemalja?

Gde god u traženju uzroka padne svetlosni snop, izbija, da tako kažemo, požar, a brzo sazvano i skromno opremljeno „argumentacijsko vatrogasno društvo” mora jednim snažnim mlazom kontraargumenata da ga ugasi i spase ono što se može spasti. Oni koji se iznenada izlože javnoj poruzi kao proizvođači rizika osporavaju, koliko god mogu, argumente koji ih vezuju za stub srama i uz pomoć „kontranauke”, koja se u industriji postepeno institucionalizuje, pokušavaju da u igru uvuku druge uzroke, a time i druge izazivače. Stvar se komplikuje. Pristup medijima dobija centralni značaj. Pojačava se

nesigurnost u industriji: niko ne zna ko će biti sledeći, na koga će biti bačena anatema ekološkog morala. Dobri argumenti ili argumenti koji bar mogu da prođu u javnosti postaju uslov poslovnog uspeha. Ljudi koji rade u javnim institucijama, „stručnjaci za argumentacije”, dobijaju svoju poslovnu šansu.

Lanci uzroka i ciklusi oštećenja: koncept sistema

Da se još jednom izričito kaže: svi ovi efekti dolaze sasvim neovisno od toga koliko su održive prihvaćene kauzalne interpretacije, koje mogu da se pojave iz neke moguće naučne perspektive. Čak se i mišljenja o tome veoma razilaze u naukama i disciplinama koje se time bave. *Društveni efekat definicija rizika ne zavisi od njihove naučne održivosti.*

Međutim, i ova višestrukost interpretacija zasniva se na logici modernizacije samih rizika. Na kraju će ovde pokušati da se povežu štetni efekti sa pojedinačnim faktorima, koji se jedva mogu izolovati unutar kompleksnog sistema industrijskog načina proizvodnje. Sistemskoj interdependentnosti visokospecijalizovanih aktera modernizacije u privredi, poljoprivredi, pravu i politici odgovara odsustvo pojedinačno izdvojivih uzroka i odgovornosti. Da li poljoprivreda zagađuje zemlju ili su poljoprivrednici samo najslabija karika u lancu ciklusa oštećenja? Nisu li oni možda samo nesamostalna i podređena tržišta za industrije hemijske hrane i veštačkog đubriva i ne treba li ovde krenuti sa preventivnom dekontaminacijom zemlje? Ali nadležni organi su odavno mogli da zabrane ili drastično ograniče prodaju otrovnih hemikalija. Međutim, oni to ne čine. Naprotiv, uz podršku nauke oni kontinuirano izdaju dozvole za „bezopasne” otrovne proizvode, što nama svima sve više i više ide na bubrege (i ne samo na bubrege). Ko će da preuzme vruć krompir? Nadležni organi, nauka ili politika? Ali oni uopšte ne obrađuju zemlju. Dakle, ipak seljaci? Ali njih pritiska Evropska zajednica terajući ih na hiperprodukciju. Oni moraju intenzivno da koriste veštačko đubrivo kako bi ekonomski preživeli...

Drugim rečima: shodno jako diferenciranoj podeli rada postoji jedno opšte saučesništvo i tom saučesništvu odgovara jedna opšta neodgovornost. Svako je uzrok i posledica i stoga *ne-uzrok*. Uzroci nestaju u jednoj opštoj promenljivosti aktera i uslova, reakcija i kontrareakcija, što konceptu sistema donosi društvenu izvesnost i popularnost.

Ovo na egzemplaran način otkriva etičko značenje koncepta sistema: *može nešto da se radi i nastaviti to da radi, a da za to ne mora da se preuzme lična odgovornost*. To je kao kada bi neko radio, a pri tom bio lično odsutan. Radi se fizički, a da se ne radi moralno ili politički. Generalizovan drugi – sistem – radi u i kroz sebe samog: to je ropski moral civilizacije, u kome ljudi delaju lično i društveno kao da su predmet prirodne sudbine, „zakona gravitacije” ovog sistema. Na ovaj način se igra „šuge” pred pretećom ekološkom nesrećom.

Sadržaj rizika: događaj koji se još nije zbio kao stimulans za akciju

Rizici se naravno ne iscrpljuju u efektima i oštećenjima, koja su već nastupila. U njima se velikim delom ispoljava jedna *buduća* komponenta. Ona se delom bazira na produžavanju sada sagledivih oštećenja u budućnosti, a delom na opštem gubitku poverenja ili na pretpostavljenim „pojačivačima rizika”. Po svojoj prirodi rizici su povezani sa predviđanjem, sa uništavanjima, koja se još nisu dogodila, ali prete da se dogode. Rizici su, naravno, upravo u ovom značenju već danas realni. Jedan primer iz izveštaja Saveta eksperata za ekologiju: Savet ukazuje na to da visoke koncentracije nitrata usled dubrenja azotnim dušikom do danas jedva da prodiru ili uopšte ne prodiru u podzemne vode na većim dubinama, odakle mi izvlačimo pijaću vodu. Nitrati se u velikoj meri razgrađuju u donjem sloju tla. Međutim, ne zna se kako se to događa i koliko dugo će se to još događati. Postoje dobri razlozi da se bezrezervno ne računa sa efektom prečišćavanja zaštitnog sloja u budućnosti. „Strahuje se

da će u zavisnosti od brzine isticanja sadašnja nitrata natapanja nakon nekoliko godina ili decenija dosegnuti i dublje slojeve podzemnih voda” (str. 29). Drugim rečima: tempirana bomba otkucava. U tom smislu rizici pokazuju jednu budućnost koju treba sprečiti.

Nasuprot pojmljivoj evidentnosti dobara, rizici imaju nečeg *irealnog*. U nekom osnovnom smislu oni su istovremeno *stvarni* i *nestvarni*. Sa jedne strane, mnoge opasnosti i uništavanja već danas su realna: zagađene vode i živi svet koji u njima umire, uništavanje šuma, nove vrste bolesti itd. Sa druge strane, prava društvena težina rizika leži u *opasnostima, projektovanim na budućnost*. U tom smislu postoje rizici koji tamo gde se pojave znače uništavanje takvih razmera, da bi nakon toga praktično bilo nemoguće da se nešto uradi. Stoga čak kao pretpostavke, kao opasnosti u odnosu na budućnost, rizici poseduju i razvijaju delatnu relevantnost kao prognozu u preventivnom povratnom zaključivanju. Centar svesti o riziku ne nalazi se u sadašnjosti nego u *budućnosti*. U rizičnom društvu prošlost gubi snagu da determiniše sadašnjost. Na njeno mesto stupa budućnost, a time nešto nepostojeće, iskonstruisano, fiktivno, kao „uzrok” sadašnjeg iskustva i aktivnosti. Postajemo danas aktivni da bismo sprečili, ublažili i preduzeli preventivne mere u odnosu na probleme i krize od sutra ili od prekosutra – ili upravo da ne bismo. Uska grla na tržištu rada, „prognozirana” u matematičkim modelima, direktno utiču na ponašanje u obrazovanju: anticipirana, preteća nezaposlenost jeste jedna bitna determinanta uslova i položaja u odnosu na današnji život; prognozirano uništavanje okoline i nuklearna opasnost uznemiravaju društvo i izvode velike delove mlade generacije na ulice. U diskusijama koje se odnose na budućnost imamo posla sa jednom „projektovanim promenljivom”, sa „jednim projektovanim uzrokom” sadašnjeg (ličnog ili političkog) rada. Relevantnost i značaj ovih promenljivih raste direktno proporcionalno sa njihovom nepredvidljivošću i njihovom opasnošću, a mi (moramo) da ih planiramo, kako bismo odredili i organizovali naše sadašnje aktivnosti.

Legitimnost: „latentni sporedni efekti”

Ovo naravno pretpostavlja da su rizici uspešno prošli kroz proces društvenog priznavanja. Ali rizici su pre svega dobra koja treba da se izbegnu, *čije nepostojanje se pretpostavlja dok se ne opozovu* – u skladu sa motom „in dubio pro progres”, što znači „in dubio pro praviti se da ne vidiš”. Sa ovim je istovremeno povezan modus legitimnosti, koji se jasno razlikuje od nejednake raspodele društvenih dobara. Rizici se, u stvari, mogu legitimisati time da se njihova proizvodnja *nije ni videla ni želela*. Rizični položaji moraju da probiju štit tabua koji ih okružuje i da se „naučno rode” u scientizovanoj civilizaciji. Ovo se većinom događa u statusu „latentnih sporednih efekata”, koji istovremeno potvrđuju i legitimišu realnost opasnosti. Ono što se ne vidi ne može se ni sprečiti, produkuje se sa najboljim namerama i neželjeno je problematično dete, o čijem prihvatanju se dodatno treba izjasniti. Mislena šema „latentnog sporednog efekta” stoji umesto jedne vrste licence, *prirodne sudbine* civilizacije, koja istovremeno priznaje, selektivno raspoređuje i opravdava neželjene posledice.

3. Klasnospecifični rizici

Vrsta, model i mediji raspodele rizika sistematski se razlikuju od onih za raspodelu dobara. To ne isključuje čestu raspodelu rizika na slojno i klasnospecifičan način. U tom smislu postoje široke zone preklapanja klasnog društva i rizičnog društva. Istorija raspodele rizika pokazuje da se oni poput dobara drže klasnog modela, samo obratno: dobra se akumuliraju na vrhu, rizici na dnu. Stoga izgleda da rizici *jačaju*, a ne da ukidaju klasno društvo. Materijalnoj oskudici pridružuje se nedostatak sigurnosti i neželjeno obilje rizika. Suprotno tome, bogati mogu (dohotkom, moći ili obrazovanjem) da otkupe bezbednost i slobodu od rizika. Ovaj „zakon” klasnospecifične raspodele rizika i time jačanja klasnih antagonizama koncentrisanjem rizi-

ka kod siromašnih i slabih važio je dugo i važi još i danas za neke centralne dimenzije rizika. Rizik da se ostane bez posla danas je znatno veći kod nekvalifikovanih nego kod visokokvalifikovanih radnika. Rizici od stresa, radijacije i otrovnih hemikalija, koji su vezani za obavljanje posla u odgovarajućim industrijskim postrojenjima, neravnomerno su raspoređeni u odnosu na specifičnost profesije. Posebno su to jeftina stambena naselja za populacije sa niskim primanjima, blizu centara industrijske proizvodnje, koje su stalno izložene različitim štetnim materijama u vazduhu, vodi i zemlji. Veća tolerantnost može se postići pretnjom gubitka dohotka.

Pri tom nije samo ovaj društveni efekat prečišćavanja i pojačavanja ono što produkuje klasnospecifične nedaće. I mogućnosti i sposobnosti da se nosi sa rizicima, da se oni izbegavaju ili kompenzuju, verovatno su nejednako raspodeljene među različitim dohodovnim i obrazovnim slojevima. Ko god ima potrebne finansijske zalihe za duže vreme, može da pokuša da izbegne rizike izborom mesta stanovanja i samim uređenjem stana (ili drugim stanom, odmorima itd.). Isto važi za ishranu, obrazovanje i odgovarajuće oblike ponašanja u pogledu ishrane i informisanosti. Dovoljno napunjen novčanik stavlja vas u položaj da sa uživanjem jedete jaja od „domaćih kokošaka” i listove „domaće salate”. Obrazovanje i senzibilno ponašanje u odnosu na informacije otvaraju nove mogućnosti nošenja sa rizicima i izbegavanja rizika. Neki proizvodi mogu se izbeći (na primer jetra starih junadi sa velikom količinom olova), a sofisticiranim nutricionim tehnikama može se varirati nedeljni meni, tako da se teški metali u ribi iz Severnog mora razrede, dopune ili neutrališu (ili možda ipak pojačaju?) toksičnim sadržajima u svinjskom mesu i čaju. Kuvanje i hrana postavju neka vrsta *implicitne prehrambene hemije*, neka vrsta dovolje kuhinje sa ciljem da se umanje opasni efekti. Ovde je potrebno široko znanje da bi se „nutricionim inženjeringom” doskočilo hiperprodukciji štetnih i otrovnih materija u hemijskoj industriji i poljoprivredi. I pored toga, sasvim je moguće da kao reakcija na novinske i televizijske vesti o zagađenjima dode do „antihe-

mijskih nutricionih i životnih navika" koje su slojnospecifične. Kod „nutriciono svesnih”, obrazovnih slojeva sa visokim zaradama ova svakidašnja „antihemija” (često doneta konzumentima lepo upakovana kao ogranak hemijske industrije) izokrećuće sve oblasti snabdevanja – od hrane do stanovanja, od bolesti do ponašanja u slobodno vreme (i već je to učinila). Odavde se može izvući opšta ocena da se stare društvene nejednakosti upravo kroz ovo refleksivno i dobro finansirano bavljenje rizicima učvršćuju na *novom* nivou. Ali time se upravo *ne* dolazi do suštine logike raspodele rizika.

Paralelno sa zaoštavanjem rizičnih položaja smanjuju se i istovremeno propagiraju privatni putevi kojima može da se beži i kompenzacione mogućnosti. Medusobno *se uslovljavaju* umnožavanje rizika, nemogućnost da se oni izbegnu, politička apstinencija i oglašavanje i prodaja privatnih mogućnosti za izbegavanje rizika. Za *neke* namirnice ova privatna akcija zavaravanja još može da pomogne, ali već kod vodosnabdevanja svi društveni slojevi povezani su na isti cevovod. A kad se konačno baci pogled na „šumske kosture” u „idiličnim pejzažima”, daleko od industrije, postaje već jasno da i klasnospecifične barijere padaju pred otrovnim sadržajem vazduha koji svi udišemo. U takvim uslovima bi samo *nejedenje*, *nepijenje* i *nedisanje* moglo da pruži efikasnu zaštitu. A i to pomaže samo uslovno, jer znamo šta se događa sa kamenom u građevinama i sa leševima u zemlji.

✓ 4. Globalizacija rizika civilizacije

Svedeno na jednu formulu: *beda je hijerarhijska, smog je demokratski*. Proširivanjem rizika modernizacije – ugrožavanjem prirode, zdravlja, ishrane itd. relativizuju se društvene razlike i granice. Odatle se još uvek izvlače veoma različite konsekvence. Ali *objektivno* rizici razvijaju jedan *izjednačavajući* efekat unutar svog dometa i među onima koje oni pogađaju. Upravo u tome leži njihova nova politička snaga. U

tom smislu rizična društva upravo *nisu* klasna društva; njihovi rizični položaji ne mogu se shvatiti kao klasni položaji, niti njihovi konflikti kao klasni konflikti.

Ovo postaje još jasnije kada se predoči poseban stil, poseban model raspodele rizika modernizacije. Oni poseduju jednu *imanentnu tendenciju ka globalizaciji*. Univerzalnost opasnosti prati industrijsku proizvodnju, nezavisno od mesta gde se oni proizvode: lanci ishrane praktično povezuju svakog sa svakim na Zemlji. Oni se provlače ispod granica. Sadržaj kiseline u vazduhu ne nagriza samo skulpture i umetnička blaga, nego je već odavno dezintegrisao savremene carinske barijere. I u Kanadi su jezera postala kisela, a šume umiru čak na severnim rubovima Skandinavije.

Tendencija ka globalizaciji dovodi do nesreća koje su u svojoj opštosti ponovo nespecifične. Tamo gde se sve pretvara u opasnost nekako ništa više nije opasno. Na ono od čega više nema bežanja, na to se konačno ne želi da misli. Ovaj eshatološki ekološki fatalizam dopušta da se klatno privatnog i političkog raspoloženja pomera u *svakom* pravcu. Akcija ionako pripada jučerašnjici. Možda se svugde i svagda prisutni pesticidi mogu savladati in(sekt)ima? (igra reči: *sekt* na nemačkom znači penušavo vino – prim. prev.).

Efekat bumeranga

Sadržan u globalizaciji, a ipak jasno diferenciran od nje, jeste model raspodele rizika koji sadrži znatnu količinu političkog eksploziva: ranije ili kasnije oni će doskočiti i onima koji ih proizvode ili od njih profitiraju. Rizici u svom rasprostriranju pokazuju jedan društveni *efekat bumeranga*: čak ni bogati i moćni nisu bezbedni u odnosu na njih. Nekadašnji „latentni sporedni efekti” uzvraćaju čak po centrima svoje proizvodnje. Sami akteri modernizacije zapadaju izrazito i veoma konkretno u vrtlog opasnosti, koje oni proizvode i od kojih oni profitiraju. Ovo može da se dogodi na više različitih načina.

Uzmimo ponovo primer iz poljoprivrede. U Saveznoj Republici Nemačkoj potrošnja veštačkog đubriva porasla je sa 143 na 378 kilograma po hektaru u periodu od 1951. do 1983., a potrošnja poljoprivrednih hemikalija sa 25.000 na 35.000 tona između 1975. i 1983. Prinosi po hektaru takođe su porasli, ali ni približno tako brzo kao potrošnja đubriva i pesticida. Prinosi kod žitarica su se udvostručili, a za 20 procenata su veći kod krompira. Disproporcionalno *malo* povećanje prinosa u odnosu na korišćenje đubriva i hemikalija u suprotnosti je sa disproporcionalno *velikim* povećanjem oštećenja u prirodi, vidljivih i bolnih za seljake. Izuzetan pokazatelj ovakvog zabrinjavajućeg razvoja jeste jako smanjenje mnogih divljih biljnih i životinjskih vrsta. „Crvene liste” koje kao službene „smrtnice” beleže ovu egzistencijalnu ugroženost sve su duže. „Od 680 biljnih vrsta koje se pojavljuju na Grenlandu, 519 je ugroženo. Na drastičan način se smanjuju postojeće populacije ptičijih vrsta koje zavise od livada, kao što su bela roda, poljska ševa ili belorepa; ljudi pokušavaju da sačuvaju poslednje primerke, kao npr. u Bavarskoj pomoću 'Programa za poljske ptice'... Među životinjama su ugrožene ptice koje se legu na zemlji, životinje koje su u vrhu lanaca ishrane, kao što su ptice grabljivice, sove, vilinski konjici, kao i one koje su specijalizovane za hranu koja je sve ređa, npr. za velike insekte ili za cvetni nektar, dostupan tokom vegetacije” (Savet eksperata za pitanja zaštite čovekove okoline, str. 20). Nekadašnji „neviđeni sporedni efekti” postaju vidljivi glavni efekti, koji ugrožavaju same centre koji su uzrok njihove produkcije. Proizvodnja rizika modernizacije prati *križulju bumeranga*. Intenzivna industrijska poljoprivreda, subvencionisana milijardama, ne izaziva samo u dalekim gradovima dramatičan porast sadržaja olova u majčinom mleku i kod dece. Ona i višestruko podriva samu prirodnu bazu poljoprivredne proizvodnje: opada plodnost njiva, vitalno važne životinje i biljke nestaju, raste opasnost od erozije zemljišta.

Kružni tok ovog efekta društvene ugroženosti može se generalizovati: pod krovom rizika modernizacije, ranije ili kasnije, *počinilac i žrtva* postaju *jednaki*. Ovo je evidentno u

najgorem zamislivom slučaju – u nuklearnom ratu. Ovde postaje jasno da je Zemlja postala katapultsko sedište, koje više ne zna ni za kakve razlike između bogatog i siromašnog, belog i crnog, Severa i Juga, Istoka i Zapada. Ali efekat bumeranga postoji samo ako se pojavi, a kada se pojavi, on više ne postoji, pošto više ništa ne postoji. Ova apokaliptična pretnja ne ostavlja za sobom nikakve jasne tragove u *vremenu pretnje* (upr. Günther Anders, 1983). Drugačije je u ekološkoj krizi. Ona potkopava i prirodne i ekonomske osnove poljoprivrede, a time i ukupno snabdevanje ljudi hranom. Ovde su vidljivi efekti koji se odražavaju ne samo u referencijalnom polju prirode, nego i u novčanicima bogatih, u zdravlju moćnih. Od kompetentnih ljudi, nepodeljenih po političkoj pripadnosti, ovde se mogu čuti veoma oštri apokaliptični tonovi.

Ekološko obezvređenje i eksproprijacija

Efekat bumeranga ne mora da se manifestuje samo u direktnom ugrožavanju života. On može da se odrazi i u sekundarnim medijima: novcu, vlasništvu, legitimnosti. Na paušalan i izjednačujući način on sve vuče u zajedničko trpljenje. Umiranje šuma ne prouzrokuje samo nestajanje čitavih ptičijih vrsta, već smanjuje i ekonomsku vrednost zemljišnog i šumskog poseda. Gde se gradi ili planira izgradnja nuklearne centrale ili elektrane na ugalj padaju cene zemljišta. Urbana i industrijska područja, autoputevi i glavne saobraćajnice zagađuju sve u svojoj bližoj okolini. Još uvek se spori da li je iz ovih razloga već 7% zemljišta u Saveznoj Republici Nemačkoj zagađeno da nije moguće bavljenje nikakvom poljoprivredom ili će do toga doći tek u nekom trenutku bliske budućnosti. Princip je isti: vlasništvo se obezvređuje, postepeno se „ekološki eksproprijše”.

Ovaj efekat se može generalizovati. Uništavanje i ugrožavanje prirode i okruženja, vesti o otrovnim supstancama u namirnicama i potrošnim artiklima, preteći i gore od toga aktuelni hemijski, toksični i reaktorski udesi imaju efekat laganog

ili galopirajućeg obezvređenja ili eksproprijacije vlasničkih prava. Neobuzdanom produkcijom rizika modernizacije vodi se kontinuiranim koracima i skokovima, ponekad katastrofalnim zaoštavanjima, jedna *politika činjenja Zemlje nepodesnom za stanovanje*. Ono što se savlađuje kao „komunistička opasnost” pojavljuje se kao zbir vlastitih radnji u drugom obliku preko zaobilaznice kroz zagađenu prirodu. Na bojnom polju tržišnih mogućnosti, s one strane doktrinarnih ideoloških ratova, svako protiv svakog vodi politiku „spržene Zemlje” sa uverljivim, ali retko trajnim uspehom. Šta je zagađeno ili se smatra zagađenim – ova distinkcija je gotovo beznačajna za gubitak društvene i ekonomske vrednosti – može da pripada kome pripada ili ko to hoće. Čak i kada se zadrži legalni status vlasništva, ono postaje beskorisno i bezvredno. U slučaju „ekološke eksproprijacije” suočavamo se sa *društvenom i ekonomskom eksproprijacijom, dok se legalno vlasništvo nastavlja*. To važi za namirnice isto onoliko koliko važi za vazduh, zemlju i vodu. Važi za sve što u njima živi, a pre svega za one koji žive *od* onoga što u njima živi. Priča o „stambenim otrovima” jasno pokazuje da ovde može da bude uključeno sve što čini kulturu našeg svakidašnjeg života.

Osnovni uvid koji se iza ovoga krije je najjednostavniji moguć: sve što ugrožava život na Zemlji ugrožava i vlasničke i komercijalne interese onih koji žive *od* pretvaranja života i njegovih sredstava u robu. Na ovaj način nastaje prava *protivvurečnost*, koja se sistematski pojačava, između profitnih i vlasničkih interesa koji ubrzavaju proces industrijalizacije i njegovih višestruko ugrožavajućih konsekvenci, koje takođe ugrožavaju i eksproprijšu posed i dobiti (o posedu i dobiti života da i ne govorimo).

Kod reaktorskih udesa ili kod hemijskih katastrofa u najrazvijenijem stadijumu civilizacije ponovo nastaju „bele fleke” na geografskim kartama. One su spomenici onoga što nam preti. Čak incidenti sa otrovima, iznenadno otkrivene deponije otrovnog otpada pretvaraju stambena naselja u „naselja *otrovnog otpada*”, zemlju u „*ne-zemlju*”. Ali postoje i razni prethodni i

skriveni oblici. Ribe iz zatrovanih mora ne ugrožavaju samo ljude koji ih jedu, nego *stoga* i sve one ljude koji *od* nje žive. Tokom uzbune zbog smoga Zemlja *privremeno* umire. Čitavi industrijski regioni pretvaraju se u avetinske gradove. Tako hoće efekat bumeranga: čak su zaustavljeni i točkovi industrija koje izazivaju zagađenje. Ali ne samo njihovi. *Smog ne haje za princip izazivača zagađenja*. Na paušalnoj i izjednačavajućoj osnovi on pogađa sve, nezavisno od udela u proizvodnji smoga. Tako smog sigurno nije preporuka za vazdušne banje, niti njihova reklama. Zakonom utvrđena obaveza da se javnost efikasno obaveštava o maksimalnom nivou smoga u vazduhu (kao što postoje za temperature vode i vazduha), trebalo bi da uprave banja i industrije godišnjih odmora vrlo brzo pretvori u odlučne pristalice jedne efikasne politike za borbu protiv zagađenja, umesto što još uvek vode politiku protiv uvođenja ovakvih standarda.

Rizični položaji nisu klasni položaji

Na ovaj način se globalizacijom rizika modernizacije pokreće jedna društvena dinamika, koja se više ne može formulisati i shvatiti u kategorijama klasa. Vlasništvo implicira ne-vlasništvo i time jedan napet i konfliktan društveni odnos, u kome se društveni identiteti mogu kontinuirano i uzajamno razvijati i učvršćivati – „oni tamo gore, mi ovde dole”. Sasvim je drugačija situacija kod rizičnih položaja. Teško onom ko je ugrožen opasnostima, ali on neće onom koji nije ugrožen ništa oduzeti. Pogodenost i ne-pogodenost opasnostima ne polarizuje se kao vlasništvo i ne-vlasništvo. Izraženo u analogiji: „klasa” pogodnih ne konfrontira se sa „klasom” ne-pogodnih. Ona se u najgorem slučaju konfrontira sa „klasom” još-ne-pogodnih. Galopirajuća inflacija zdravlja odvešće čak i one koji su danas još „dobrostojeći” (u pogledu zdravlja i uopšte) u redove „narodnih kuhinja”, koje daju zdravstvena osiguranja, a prekosutra u pariske zajednice invalida i ozleđenih. Bepomoćnost nad-

ležnih organa, suočenih sa udesima sa otrovom i skandalima u vezi sa otrovnim otpadom, kao i lavina pravnih pitanja i pitanja nadležnosti i obeštećenja, koja se ovde svagda pokreću, govore sama po sebi. To znači: sloboda od rizika može se preko noći preokrenuti u ireverzibilnu pogođenost rizicima. Sukobi koji nastaju oko rizika modernizacije raspaljuju se oko *sistematskih uzroka*, koji se poklapaju sa pokretačem progressa i profita. Oni se odnose na razmeru i širenje opasnosti i odatle nastajuće zahteve za obeštećenje i/ili načelnu promenu kursa. U ovim sukobima radi se o pitanju, da li i dalje možemo da eksploatišemo prirodu (uključujući vlastitu) i otuda da li su naši pojmovi „progres”, „blagostanje”, „privredni rast”, „naučna racionalnost” još uvek tačni. U tom smislu konflikti koji ovde izbijaju primaju karakter *civilizacijskih doktrinarnih sukoba* oko prava puta moderne. U ponečemu oni više liče na religiozne doktrinarne sukobe srednjeg veka nego na klasne sukobe XIX i ranog XX veka.

Industrijski rizici i uništavanja nemaju nikakvog obzira ni prema državnim granicama. Oni naposljetku spajaju život jedne travke u bavorskoj šumi sa efikasnim međunarodnim sporazumom o borbi protiv zagađenja. *Nadnacionalnosti* kretanja štetnih materija ne može se više prići pojedinačnim nacionalnim naporima. Industrijske zemlje moraju od sada da se slože sa tim, da se razlikuju prema svojim *nacionalnim „emisionim i imisionim bilansima”*. Drugim rečima, nastaju *internacionalne nejednakosti* između različitih industrijskih država sa „aktivnim”, „izjednačenim” ili „pasivnim” bilansima zagađenja ili jasnije rečeno: između „prljavih zemalja” i onih koje moraju da očiste, udišu ili plate dubre drugih povećanom smrtnošću, ekproprijacijama i obezvređenjima. Socijalistička „bratska zajednica” uskoro će morati da se suoči sa ovom podelom i izvorima konflikta koji su u njoj.

Položaj ugroženosti kao sudbinska ugroženost

Nadnacionalnoj neukrotivosti rizika modernizacije odgovara način na koji se oni šire. Njihova nevidljivost čak konzumentu jedva da ostavlja neku odluku otvorenom. To su „instant proizvodi”, koji se gutaju ili udišu sa drugim stvarima. Oni su „slepi putnici” *standardne potrošnje*. Oni putuju vetrom i vodom. Mogu da budu u svemu i svačemu, a sa apsolutnim životnim nužnostima – sa vazduhom koji udišemo, hranom, odećom, kućnim nameštajem – prolaze kroz sve inače strogo kontrolisane zaštitne zone moderne. Za razliku od dobara koja su privlačna, ali mogu da budu i odbojna, kod kojih je uvek moguć i potreban izbor, kupovina, odluke, rizici i oštećenja se svuda ušunjavaju implicitno i neometeni slobodnim (!) odlukama. U tom smislu oni omogućavaju nastajanje jedne nove vrste doznačenosti, „civilizacijske rizične askripcije”. Ona podseća u nekom pogledu na *stalešku sudbinu u srednjem veku*. Sada postoji neka vrsta *ugrožene sudbine u razvijenoj civilizaciji*, sa kojom se radamo, kojoj uza sve napore ne možemo da umaknemo, sa „malom razlikom” (to je ona sa velikim efektom) što smo *svi* mi na sličan način konfrontirani sa tom sudbinom.

U razvijenoj civilizaciji koja je nastupila da bi se uklonile askripcije, ljudima otvorile mogućnosti odlučivanja, da bi se ljudi oslobodili prirodnih stega, nastaje jedna nova vrsta globalne askripcije rizika, nasuprot kojoj jedva da postoje individualne mogućnosti odlučivanja, iz prostog razloga što su štetne i otrovne materije utkane u prirodnu bazu i u elementarne životne procese u industrijskom svetu. Iskustvo sa ovom pogođenošću rizicima, koje je *zatvoreno za odluke*, umnogome čini razumljivim šok, bespomoćan bes i „no future-osećanje” sa kojim mnogi ljudi reaguju ambivalentno, automatski se koristeći kritikom najnovijih dostignuća tehničke civilizacije. Može li se uopšte uspostaviti i sačuvati kritička distanca prema nečemu što se ne može izbeći? Sme li se samo *zbog toga* što se ona ne može izbeći odustati od kritičke distance i pobeći u

neminovnost podsmevanjem ili cinizmom, indiferentnošću ili likovanjem?

Nove internacionalne nejednakosti

Izjednačavanje opasnih položaja širom sveta ne sme da nas zavara o *novim* socijalnim nejednakostima u pogodenošću rizicima. One nastaju naročito tamo gde se *preklapaju* klasni i rizični položaji – isto tako u međunarodnim razmerama. Proletarijat svetskog rizičnog društva nastanjuje se u podnožju fabričkih dimnjaka, pored rafinerija i hemijskih fabrika u industrijskim centrima Trećeg sveta. „Najveća industrijska katastrofa u istoriji” (*Der Spiegel*), udes sa otrovom u Bopalu u Indiji, urezao se u svest svetske javnosti. Rizične industrije izmeštene su u zemlje sa niskim zaradama. To nije slučajnost. Postoji jedno sistematsko „privlačenje” između ekstremnog siromaštva i ekstremnih rizika. Na ranžirnoj stanici gde se raspodeljuju rizici naročito su omiljene stanice u „zaostalim provincijskim zabitima”. A treba biti naivna budala pa i dalje pretpostavljati kako odgovorni skretničari ne znaju šta rade. Tome u prilog govori i potvrđena „veća prihvatljivost” „novih” tehnologija (koje omogućavaju posao) od strane nezaposlene (!) provincijske populacije.

U međunarodnim razmerama velika je istina da se materijalna beda podudara sa slepilom za rizike. O nemarnom korišćenju pesticida, u Šri Lanki, na primer, saopštava jedan nemački stručnjak za razvoj: „Tamo se DDT posipa golim rukama, ljudi su beli od praška.” Na antilskom ostrvu Trinidadu (1,2 miliona stanovnika) 1983. zabeleženo je ukupno 120 smrtnih slučajeva od pesticida. „Jedan farmer: 'Ako se posle prskanja ne osećate bolesnim, niste dovoljno isprskali’” (*Der Spiegel*, br. 50/1984., str. 119).

Za ove ljude su složena postrojenja hemijskih fabrika sa impozantnim cevima i rezervoarima skupi simboli uspeha. Suprotno tome, smrtna opasnost koju ona sadrže ostaje velikim

delom nevidljiva. Za njih veštačka đubriva, pesticidi i herbicidi, koje oni proizvode, označavaju pre svega oslobađanje od materijalne bede. Oni su pretpostavke „zelene revolucije” koja je – sistematski potpomognuta od strane zapadnih industrijskih zemalja – proteklih godina povećala proizvodnju hrane za 30 procenata, a u nekim zemljama Azije i Latinske Amerike čak za 40 procenata. Ali činjenica da se svake godine „više stotina hiljada tona pesticida... isprska... na polja pamuka i pirinča, na plantaže duvana i voća” (isto, str. 119) uzmiče pred ovim opipljivim uspesima. U konkurenciji između vidljive opasnosti od smrti od gladi i nevidljive opasnosti od smrti od otrovnih supstanci pobeđuje evidentna borba protiv materijalne bede. Bez širom rasprostranjenog korišćenja hemijskih supstanci zemljišni prinosi bi se smanjili, a insekti i buda bi pojeli svoj deo. Sa hemikalijama siromašne periferne zemlje mogu da naprave svoje sopstvene zalihe životnih namirnica, steknu nešto malo nezavisnosti u odnosu na moćne centre industrijskog sveta. Hemijske fabrike u Trećem svetu pojačavaju ovaj utisak nezavisnosti u proizvodnji i od skupih uvoza. Borba protiv gladi i za autonomiju pravi štit iza kojeg se rizici koji se ionako ne mogu opaziti potiskuju, minimizuju i *time* umnožavaju, šire i konačno preko lanca ishrane vraćaju bogatim industrijskim zemljama.

Propisi o bezbednosti i zaštiti nedovoljno su razvijeni, a tamo gde postoje često su samo obično parče papira. „Industrijska naivnost” ruralne populacije koja često ne zna ni da čita ni da piše, a kamoli poseduje zaštitnu odeću, otvara menadžmentu neslućene mogućnosti za legitimno ophođenje sa rizicima, koje su odavno nestale u miljeu industrijskih država, svesnijem rizika. Menadžment može da izda propise o bezbednosti, znajući da su nesprovodljivi, a da insistira na tome da se poštuju. Na taj način, oni iz menadžmenta ostaju čisti i mogu odgovornost za udese i smrt, na jeftin način i mirne savesti, da prebace na kulturno slepilo naroda za rizike. U slučaju katastrofa opšta džungla u pogledu nadležnosti i materijalni interes siromašnih zemalja nude dobre mogućnosti za jednu politiku minimiziranja i prikrivanja, koja selektivnim definisanjem problema prigušuje

razarajuće posledice. Ekonomski povoljni uslovi proizvodnje, oslobođeni stega legitimnosti, kao magnet privlače industrijske koncerne i vezuju ih sa partikularnim interesima zemalja u prevazilaženju materijalne bede i sticanju nacionalne autonomije u jednu, u pravom smislu te reči, eksplozivnu smešu: *Đavo gladi bori se sa demonom umnožavanja rizika*. Naročito opasne industrije izmeštaju se u siromašne periferne zemlje. Siromaštvu Trećeg sveta pridružuje se užas od oslobođenih destruktivnih snaga razvijene rizične industrije. Slike i izveštaji iz Bopala i Latinske Amerike govore same po sebi.

Vila Parisi

„Najprljaviji hemijski grad na svetu nalazi se u Brazilu... Svake godine ljudi koji stanuju u slamovima moraju ponovo da prave svoje plehane krovove, jer ih razjeda kisela kiša... Svako ko ovde duže živi dobija gnojave bubuljice, 'aligatorsku kožu', kako kažu Brazilci.

Najgore je stanovnicima u Vila Parisi, jednom slamu od 15.000 ljudi, od kojih je većina dogurala do skromnih malih kućica od sivog kamena. Ovde se gas-maske prodaju čak u samouslugama. Većina dece ima astmu, bronhitis, bolesti grla i nosa i ospe na koži.

U Vila Parisi možete se lako orijentisati po mirisu. U jednom uglu klokoće otvoreni kanal, u drugom teče zeleni sluzasti potok. Smrad kao od sagorelog kokošijeg perja nagoveštava čeličanu, dok miris pokvarenih jaja ukazuje na hemijsku fabriku. Emisioni merni uređaj, koji su postavili nadležni gradski organi, zakazao je 1977., nakon godinu i po dana rada. Očigledno da nije dorastao zagađenju.

Istorija najprljavijeg grada na svetu počela je 1954., kad je Petrobras, brazilska naftna kompanija izabrala priobalsku baruštinu za mesto svoje rafinerije... Ubrzo dolaze Kosipa, brazilski koncern čelika i Kopegras, američko-brazilski koncern veštačkog dubriva, posle kojih slede multinacionalne kompanije kao Fiat, Dow Chemical i Union Carbide. Bio je to bum brazilskog kapitalizma. Vojna vlada pozvala je inostrana preduzeća da kod njih izrađuju proizvode koji ne zagađuju okolinu. 'Brazil je u stanju i da izveze zagađenje', hvalio se ministar za planiranje Paulo Velosa 1972. godine na Konferenciji o zaštiti čovekove okoline u Stokholmu. Jedini ekološki problem Brazila bila je beda.

'Glavni razlozi bolesti jesu neuhranjenost, alkohol i cigarete', rekao je Petrobrasov predstavnik za štampu. 'Ljudi su već bolesni kad

dođu iz Kopataoa', složio se Paulo Figueiredo, direktor kompanije Union Carbide, 'a ako još više obole, onda to prebacuju na nas. To je jednostavno nelogično.' Guverner Sao Paula već dve godine pokušava da dovede svež vetar u zagađeni Kopatao. Otpustio je 13 službenika trome agencije za zaštitu sredine i postavio kompjutere za nadgledanje emisija. Ali male kazne od nekoliko hiljada dolara nisu omele ekološke prestupnike.

Katastrofa se dogodila 25. februara ove godine. Zbog javašluka Pegropasra 700.000 litara ulja izlilo se u močvaru sa sojenicama, u Vila Soco. U roku od dve minute vatrena stihija prošla je kroz favelu. Izgorelo je preko 500 ljudi. Tela male dece nikada nisu pronađena. 'Ona su jednostavno isparila od vreline', rekao je jedan brazilski službenik" (*Der Spiegel*, br. 50/1984., str.110).

Bopal

„Ptice su padale sa neba... Indijanski bivoli, krave i psi ležali su mrtvi na ulicama i poljima – naduti posle nekoliko sati na suncu Centralne Azije. A svuda ugušeni ljudi, zgrčeni, sa penom na usnama, zgrčenih ruku zabijenih u zemlju: 3.000 žrtava krajem prošle nedelje, a nove se još uvek nalaze; nadležni organi prestali su da broje. Verovatno će 20.000 ljudi oslepeti. Više od 200.000 je povređeno. U gradu Bopalu, u noći između nedelje i ponedeljka, dogodila se industrijska apokalipsa kojoj nema ravne u istoriji: iz jedne hemijske fabrike izašao je otrovni oblak i raširio se poput platna iznad 65 gusto naseljenih kvadratnih kilometara; kad je konačno nestao, raširio se sladunjav miris raspadanja. Grad se pretvorio u bojno polje, usred mira. Hindusi su spaljivali mrtve na mestima za kremiranje, 25 u isto vreme. Ubrzo je nestalo drveta za ritualno spaljivanje, tako da je plamen od kerozina lizao oko mrtvih tela. Muslimansko groblje postalo je i suviše tesno. Stare grobnice morale su da se otvore, kršeći time svete zapovesti islama. 'Ja znam da je greh sahraniti dva čoveka u jednu grobnicu', žalio se jedan od grobara. 'Neka nam Alah oprosti. Stavljamo tri, četiri, čak i više'" (isto, str. 108).

Za razliku od materijalne bede, pauperizacija Trećeg sveta kroz rizike zarazna je za bogate. Umnožavanje rizika izaziva zbijanje svetskog društva u zajednicu opasnosti. Efekat bumeranga pogađa upravo i one bogate zemlje koje su se nadale da su se izmeštanjem rizičnih industrija oslobodile rizika. Ali zato

moraju da uvoze životne namirnice, po povoljnim cenama. U voću, zrnima kakaoa, namirnicama, listićima čaja itd. pesti- cidi se vraćaju u svoju visokoindustrijalizovanu domovinu. Estremne međunarodne nejednakosti i isprepletanost svetskog tržišta guraju siromašne četvrti u perifernim zemljama na vrata bogatih industrijskih centara. Oni postaju legla svetske zaraze, koja – poput zaraznih bolesti siromašnih u zbijenosti srednjo- vekovnih gradova – ne šteti ni bogate četvrti svetske zajednice.

5. Dve epohe, dve kulture: o odnosu percepcije i proizvodnje rizika

Nejednakosti u klasnim i rizičnim društvima mogu se pre- klapati, međusobno uslovljavati, jedni mogu da proizvode dru- ge. Nejednaka raspodela društvenih dobara pruža jedva savla- dive odbrambene zidove i opravdanja za proizvodnju rizika. Ovde se mora napraviti precizna razlika između kulturne i političke *pažnje* u pogledu rizika i njihovog aktuelnog *širenja*.

Klasna društva su društva u kojima je, uprkos svim klasnim jazovima, najvažnije vidljivo zadovoljenje materijalnih potreba. Ovde se konfrontiraju glad i izobilje, moć i nemoć. Bedi nije potrebno samopotvrđivanje. Ona postoji. Njena direktnost i oči- glednost korespondira sa materijalnom evidentnošću bogatstva i moći. Neminovnosti klasnih društava jesu u tom smislu nemi- novnosti kulture *vidljivosti*: koščata glad u kontrastu sa masnom sitošću, palate sa straćarama, raskoš sa bedom.

Ove evidentnosti opipljivog upravo više ne važe u rizičnim društvima. Vidljivo pada u senku nevidljivih opasnosti. Ono što izmiče mogućnostima percepcije više se ne poklapa sa ne- stvarnim, ali može da poseduje čak povišen stepen opasne stvarnosti. Neposredna potreba takmiči se sa poznatim elemen- tom rizika. Premoć rizika pomračuje svet vidljivih oskudica ili izobilja.

Trku između opazljivih dobara i neopažljivih rizika ne mo- gu da dobiju ovi drugi. Ne može se takmičiti vidljivo sa

nevidljivim. Paradoks hoće da *upravo iz tog razloga* trku dobiju nevidljivi rizici.

Ignorisanje ionako neopažljivih rizika, koje svoje opravda- nje uvek nalazi u eliminisanju opipljive bede – i zaista i *ima* (vidi Treći svet!) – jeste kulturno i političko tlo na kome rizici i opasnosti *rastu, cvetaju i napreduju*. U preklapanju i takmi- čenju između problema klasnog, industrijskog i tržišnog društva sa jedne strane i onih rizičnog društva sa druge strane, pobeđuje logika proizvodnje dobara u skladu sa odnosima moći i me- rilima relevantnosti – i *upravo iz tog razloga na kraju pobeđuje rizično društvo*. Evidentnost bede potiskuje *percepciju* rizika, ali samo percepciju, ne njihovu realnost ili njihove efekte: negirani rizici uspevaju naročito brzo i dobro. Na jednom određenom stupnju društvene proizvodnje, koja se karakteriše razvojem hemijske industrije, ali takode i tehnologijom reak- tora, mikroelektronikom, genetskim inženjeringom, premoć lo- gike i konflikti proizvodnje dobara i stoga socijalna nevidljivost rizičnog društva nisu dokaz njegove nestvarnosti. Naprotiv, to je čak pokretač nastanka rizičnog društva, a time i dokaz da ono postaje stvarnost.

To pokazuje preklapanje i proširivanje klasnih i rizičnih položaja u Trećem svetu; ali ništa manje mišljenje i delanje u bogatim industrijskim zemljama. Osiguranje ekonomskog za- maha i rasta još uvek ima neosporno najveći prioritet. Priziva se preteći gubitak radnih mesta, da bi se podalje držali trikovi za utvrđivanje dozvoljenih vrednosti emisija štetnih materija i po- pustila njihova primena, ili sprečilo svako istraživanje odre- đenih otrovnih ostataka u namirnicama. Čak se uopšte ne evi- dentiraju čitave porodice otrovnih materija s obzirom na nji- hove moguće ekonomske posledice; pravno one ne postoje i upravo zbog toga mogu slobodno da se stave u promet. Pri tom se prećutkuje kontradikcija, da je savlađivanje ekoloških rizika u međuvremenu postala industrijska grana koja cveta i koja milionima ljudi u Saveznoj Republici Nemačkoj garantuje sigurna (i suviše sigurna) radna mesta.

U isto vreme su izoštrjeni instrumenti za *definijsko* „savlađivanje” rizika; odgovarajuće grane uzimaju maha. Oni koji ukazuju na rizike dezavuišu se kao „defetisti” i proizvođači rizika. Njihovo prikazivanje rizika smatra se „nedokazanim”. Efekti po čoveka i čovekovu okolinu, na koje oni ukazuju smatraju se „bezmerno preteranim”. Potrebno je više istraživanja, kažu oni, da bi bili sigurni kakva je situacija i da bi se preduzele odgovarajuće mere. Prema njihovom mišljenju samo jedan brzo rastući društveni proizvod mogao bi da stvori pretpostavke za poboljšanu zaštitu čovekove okoline. Pozivaju se na poverenje u nauku i istraživanje. Njihova racionalnost do sada je, navodno, pronašla rešenja za sve probleme. Suprotno tome, naučna kritika i strahovi u pogledu budućnosti žigosani su kao „iracionalnost”. Oni se smatraju pravim korenima svih zala. Rizik pripada progresu kao što pramčani talas pripada brzom brodu. Rizik nije otkriće savremenog doba. On se toleriše u mnogim oblastima društvenog života. Smrtni slučajevi u saobraćajnim nezgodama, na primer. Godišnje, takoreći bez traga, nestane jedan grad osrednje veličine u Saveznoj Republici Nemačkoj. Ljudi su se čak na to navikli. Tako ostaje još puno slobodnog prostora i vazduha za udese sa otrovom i „manje katastrofice” sa radioaktivnim materijama ili otpadom i slično (koje su ionako krajnje neverovatne s obzirom na nemačku bezbednosnu tehnologiju).

Čak ni dominantnost ove interpretacije ne može da nas zavara u pogledu njene nestvarnosti. Njena pobeda je Pirova pobeda. Tamo gde ona preovlađuje, proizvodi ono što negira: položaje ugroženosti u rizičnom društvu. Ali u tome nema utehe nego, naprotiv, porasta opasnosti.

6. Utopija svetskog društva

Zbog toga i upravo u negiranju i neopažanju nastaje *objektivno zajedništvo* globalnog položaja ugroženosti. Iza mnoštva interesa preti i raste stvarnost rizika, koja više ne zna za

društvene i nacionalne razlike i granice. Iza zidova indiferečnosti širi se opasnost. To, naravno, ne znači da će s obzirom na sve veće rizike civilizacije nastati velika harmonija. Upravo u ophođenju sa rizicima pojavljuju se nove višestruke socijalne diferencijacije i konflikti. Oni se više ne drže šeme klasnog društva. Oni nastaju pre svega zbog dvostrukog lica rizika u razvijenom tržišnom društvu: rizici ovde nisu samo rizici, oni su i *tržišne šanse*. Upravo sa razvojem rizičnog društva razvijaju se i antagonizmi između onih koji su *pogođeni* rizicima i onih koji od njih *profitiraju*. Na sličan način raste društveni i politički značaj *znanja*, a sa njim raspolaganje medijima da se znanje oblikuje (nauka i istraživanje) i da se širi (masovni mediji). Rizično društvo je u tom smislu i društvo *nauke, medija i informacija*. Stoga se u njemu otvaraju novi antagonizmi između onih koji *produkuju* definicije rizika i onih koji ih *konzumiraju*.

Ove tenzije između posla i otklanjanja rizika, proizvodnje i potrošnje definicija rizika provlače se kroz sve oblasti društvene delatnosti. Ovde leže suštinski izvori *borbe u vezi sa definisanjem razmera, stepena i urgentnosti rizika*.

Tržišno ekspanzivna eksploatacija rizika pogoduje jednom opštem tamo-amo između zamagljivanja i odmagljivanja rizika – sa efektom da na kraju više niko ne zna, da li je „problem” možda „rešenje” ili obrnuto, ko od čega profitira, gde se kroz pretpostavke o uzrocima razotkrivaju ili pokrivaju vinovnici i nije li čitava priča o rizicima izraz prikrivene političke dramaturgije, koja, u stvari, namerava nešto sasvim drugo.

Ali za razliku od dobara rizici *uvek* proizvode *samo parcijalnu polarizaciju*, baziranu na prednostima koje oni *takođe* proizvode, jer još nisu potpuno razvijeni. Čim element opasnosti dođe u vidno polje, prednosti i razlike nestaju. Rizici daruju, pre ili kasnije, čak i pretnje, koje relativizuju i podrivaju sa rizicima povezane prednosti i upravo sa porastom opasnosti omogućavaju da kroz mnogostrukost interesa i zajedništvo rizika postane stvarnost. Na taj način, pod „krovom” pogođenosti rizicima – svejedno koliko on pokriva – iza svih antagonizama

nastaju i zajedništva. Da bi se sprečile opasnosti od nuklearne energije, otrovnog otpada ili evidentnog uništavanja prirode, pripadnici različitih klasa, partija, profesionalnih grupa i starijih grupa organizuju se u građanske inicijative.

U tom smislu rizično društvo proizvodi nove antagonizme interesa i novi tip zajedništva ugroženih, čiji politički kapacitet u svakom slučaju ostaje potpuno otvoreno pitanje. U meri u kojoj se rizici modernizacije pojačavaju i generalizuju i time ukidaju preostale zone ne-pogođenosti, rizično društvo (za razliku od klasnog društva) razvija jednu tendenciju ka objektivnom ujedinjenju pogođenih u globalnim rizičnim položajima. U graničnom slučaju su tako prijatelj i neprijatelj, Istok i Zapad, iznad i ispod, grad i zemlja, crno i belo, Jug i Sever izloženi istom pritisku rastućih rizika civilizacije. Rizična društva nisu klasna društva – to dovoljno ne kazuje. Ona u sebi sadrže *baznodemokratsku razvojnu dinamiku, koja prelazi granice*, kroz koju su ljudi saterani u jedinstven položaj civilizacijskog samougrožavanja.

Utoliko rizično društvo raspolaže novim izvorima sukoba i konsenzusa. Umesto *eliminisanja oskudice* dolazi *eliminisanje rizika*. Iako za ovo (još) nedostaju svest i forme političkog organizovanja, ipak se može reći da rizično društvo kroz dinamiku ugrožavanja, koja se u njemu pokreće, *podriva granice nacionalnih država, kao i granice vojnih saveza i ekonomskih blokova*. Dok se klasna društva mogu organizovati kao nacionalne države, rizična društva omogućavaju nastajanje objektivnih „zajedništava ugroženosti”, koja se, konačno, mogu skupiti samo u okviru svetskog društva.

Potencijal samougrožavanja, koji razvija civilizacija u procesu modernizacije, čini utopiju svetskog društva malo realnijom ili bar hitnijom. Kao što su ljudi u XIX veku morali pod kaznom ekonomske propasti da nauče da se podrede uslovima industrijskog društva i najamnog rada – isto tako moraju i danas i u buduću da se nauče da pod korbačem apokalipse civilizacije sednu za sto i da preko svih granica iznadu i sprovedu rešenja za opasnosti koje su sami izazvali. Pritisak u tom pravcu može

se već danas osetiti. Ekološki problemi mogu se rešiti samo na objektivno smislaoni način, pregovorima koji prevazilaze granice i međunarodnim sporazumima, i u skladu sa tim put ka ovome vodi u konferencije i sporazume koji prevazilaze vojne saveze. Opasnost od skladištenja nuklearnog naoružanja nezamislive razorne snage uznemirava ljude u obe vojne sfere i stvara zajedništvo ugroženosti, čija politička izdržljivost tek treba da se pokaže.

Politički vakuum

Pokušaji da se izvuče bar politički smisao iz užasa koji ne može da se razume, ne treba da nas zavara o tome kako su u političkom i ekonomskom smislu ova novonastajuća objektivna zajedništva ugroženosti do sada lebdele u bezvazдушnom prostoru. Naprotiv, ona se sukobljavaju sa nacionalnodržavnim egoizmima i preovlađujućim unutar društvenim partijskim i interesnim organizacijama industrijskih društava. Nema mesta u džungli korporativnog društva za takve nadgrupne globalne rizike. Ovde svaka organizacija ima svoju klijentelu i svoj „društveni milje” koji se sastoji od oponenta i saveznika koje treba aktivirati i izigrati. Zajedništvo ugroženosti stavlja pluralističku strukturu interesnih grupa pred gotovo nerešive probleme. To unosi zbrku u usaglašene i uobičajene kompromisne rutine.

Istina je: opasnosti rastu, ali se politički ne pretvaraju u *preventivnu* politiku za savladivanje rizika. Štaviše, nije jasno koja vrsta politike i političkih institucija bi za to uopšte bila sposobna. Nastaje jedno nepojmljivo zajedništvo koje odgovara nepojmljivosti rizika. Ali ono ostaje više ideal nego stvarnost. U isto vreme, sa ovim jazom nastaje vakuum političke kompetentnosti i institucionalnosti, čak predstava o tome. Otvorenost pitanja kako se treba politički odnositi prema opasnostima u jakom je kontrastu sa rastućom potrebom za kreiranjem akcije i politike.

Među mnogim pitanjima koja se iza ovoga kriju jeste i pitanje o *političkom subjektu*. Teoretičari klasnih društava XIX veka iz dobrih razloga su za to izabrali proletarijat. Imali su zbog toga teškoća i do danas ih imaju. Društvena i politička evidentnost ove pretpostavke je retrogradna, upravo *zbog toga* što je bila tačna. Tekovine političkog i sindikalnog radničkog pokreta bile su velike, toliko velike da su čak potkopale njegovu raniju ulogu kao vođe u budućnosti. On je više postao zaštitnik onoga što je već postignuto, što budućnost nagriza, nego izvor političke imaginacije koja traži i nalazi odgovore na opasnosti rizičnog društva.

Ono što odgovara političkom subjektu klasnog društva – proletarijatu – u rizičnom društvu je samo *pogođenost svih manje ili više uhvatljivim džinovskim opasnostima*. Tako nešto uvek se lako može potisnuti. Za to su svi odgovorni i niko za to nije odgovoran. Uostalom, svako je u tome, makar jednom nogom. Drugom je u borbi za *svoje* radno mesto (zaradu, porodicu, kućicu, automobile, želje u pogledu odmora itd. Ako se ovo izgubi, u svakom slučaju ste u sasu – sa zagadjenjem ili bez njega.). Ovo zaoštava pitanja: Da li se neuhvatljive univerzalne pogođenosti uopšte mogu politički organizovati? Da li su „svi” sposobni da budu politički subjekti? Ne skače li se suviše ishitreno i lako sa globalne prirode opasnosti na zajedništvo političke volje i akcije? Nisu li globalnost i izloženost svih opasnostima upravo razlozi da se *ne* primećuju problematične situacije ili da se to radi samo *indirektno*, da se svaljuje na druge? Nisu li to koreni koji vode stvaranju žrtvenog jarca?

Od solidarnosti usled bede do solidarnosti iz straha?

Iako je politički izraz otvoren, a političke konsekvence višeznačne, u tranziciji od klasnog društva u društvo rizika počinje da se menja *kvalitet zajedništva*. Šematski, dva potpuno različita vrednosna sistema izražena su u ova dva tipa modernog društva. Klasna društva u svojoj razvojnoj dinamici (u svojim

različitim formulacijama, od „jednakosti šansi” do varijanti socijalističkih društvenih modela) ostaju vezana za ideal *jednakosti*. Ali ne i rizično društvo. Njegov normativni kontraprojekat, koji je njegova osnovna i pokretačka snaga, jeste *bezbednost*. Namesto vrednosnog sistema „nejednakog” društva dolazi, dakle, vrednosni sistem „*nesigurnog*” društva. Dok utopija o jednakosti sadrži obilje sadržinsko-*pozitivnih* ciljeva koji se odnose na društvene promene, utopija o bezbednosti ostaje karakteristično *negativna* i *defanzivna*. Ovde, u principu, nije više reč o tome da se postigne nešto „dobro” nego još samo o tome da se *spreči* ono najgore. San klasnog društva je da svi hoće i treba da *učestvuju* u podeli kolača. Cilj rizičnog društva je da svi treba da budu *pošteđeni* od trovanja.

Shodno ovome se razlikuje i osnovna društvena situacija u kojoj ljudi žive u oba društva i spajaju se, a koja ih pokreće, odvaja ili fuzioniše. Pokretačka snaga u klasnom društvu može se sažeti u jednu rečenicu: *Ja sam gladan!* Sa druge strane, pokret koji inicira rizično društvo izražen je iskazom: *Ja se plašim!* Namesto *zajedništva usled bede* dolazi *zajedništvo iz straha*. Tip rizičnog društva označava u tom smislu jednu društvenu epohu u kojoj nastaje *solidarnost iz straha* i postaje politička snaga. Ali još je potpuno nejasno kako funkcioniše vezivna snaga straha. Do koje mere se mogu opteretiti zajedništva iz straha? Koje motive i snage za akciju ona pokreću? Kako se ponaša ovo novo solidarno društvo uplašanih? Da li će društvena snaga straha stvarno slomiti individualnu procenu koristi? Koliko su spremna na kompromis zajedništva usled ugroženosti koja produkuju strah? U kakve oblike delovanja će se ona organizovati? Da li će strah naterati ljude u iracionalnost, ekstremnost, fanatizam? Do sada strah nije bio osnova racionalnog ponašanja. Zar i ova pretpostavka više ne važi? Nije li strah – za razliku od materijalne bede – veoma nesigurna osnova za političke pokrete? Neće li već slaba promaja kontra-informacija da oduva zajedništvo iz straha?